

BÁRDOS LÁSZLÓ

A maga elé beszéd József Attila: *Egy ifju párra**

Ugy érzem, hogy mulik az idő, hogy bonyolultabb
örömök várnak reám és egyszerűbb,
de nem disztelenebb szomorúság, mint a multak,
melyeknek lágy s erős szövedéke most kiterült

előttem, – im e zümmögő kávéházban várok reátok
óvatosan, lassan s figyelve (multba? jövőbe? nem tudom)
de vizsgán, mint a kutya, ki bár szemmel tartja a gyanusan nyüzsgő világot,
félig ügyel csak, mert másfelől gazdáját várja jelenni a néma uton –

ily félálomszerű figyelemben, mely egy, noha ketté irányul,
kifelé multa-jövőre, befelé rátok, kis asszony s te kedves barát,
érezem, hogy ti vagytok a gazdám (vagyis illő arányul
veszem e magányos várakozáshoz kettős mosolyotok sugarát)

érezem, hogy ti vagytok a gazdám, mert egyetlenegy vagytok ti ketten,
kikre várok e sanda jelen gyanus jelenései közt,
míg vöröshaju jellemszínészek kártyákat osztanak felettem,
mérgeket hordanak szerte-körül, nyelik a füstöt, a gózt...

Lám-lám, nevetve jöttök, nem tudva, hogy ti vagytok Az, ki eligazítja
az üres keretekben a képeket, melyek hanyag
alakzatai alig hogy élnek, máris tubusaikba
surrannának vissza a festékek, a nem-lelt multa az ősi anyag.

Üljetek csak ide mellém, hadd legyünk együtt újra a hármak,
viduljunk, vonjunk határokat a térben s az óra szerint –
ez a félálom visszahúzódik szivembe, máris úgy rémlik, mint az a gyarmat,
melyet nem láttam s amelynek partján a kenyérfa koronája lágyan meging.

* A vers szövegét az új kritikai kiadásból idézzük: József Attila *Összes versei* [II.], 1927–1937. Közzéteszi Stoll Béla. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 306. – Az idézetekben minden kiemelés tőlünk származik.

A vázlatos elemzésre kiválasztott vers első kéziratán – a cím nyilvánvaló utalásán kívül – a költő megadta a szöveg létrejöttének idejét és helyét is: „Budapest. 1935. szeptember 23. au Japon.” Mindezek a paratextuális jelölők arra utasítják még a legelszántabban szövegcentrikus meggyőződésű olvasót is, hogy egy valóban létező párt feltételezzon e szöveg ihletőjeként. Évezredes költészeti-retorikai hagyomány értelmében nemigen számíthat másra, mint határozottan leíró-bemutató, epideiktikus célzatú költeményre, esetleg valamiféle lírai köszöntőre. Figyelemre méltó gesztus azonban, hogy a Japán kávéház neve a kéziratban franciául jelenik meg. József Attila félig-meddig tréfás szándékkal írhatta így, de szembetűnő, hogy ez a „fordítás” valamelyest elvonatkoztatja a helyszínt Andrassy úti törzshelyétől, s *közelebb* viszi a *távolhoz*, hiszen amit a szószerkezet így egy idegen nyelvbe áttéve jelent, végeredményben a névadó szigetországot idézi fel: Japánban.

Több kézzelfogható, pontosabban: referencializálható adalékkal szolgál tehát már a szövegküszöb is, ám a tulajdonképpeni versszöveg József Attilánál (az utolsó néhány év József Attilájánál) eléggé szokatlan módon szintén megannyi deiktikus utalással köti helyhez, időhöz s főként állapothoz a vers cselekményét: „*most* kiterült / *előttem*, – im *e* zümmögő kávéházban várok reátok...”, majd: „*ily* félálomszerű figyelemben”, „kikre várok”, „szerte körül”, „[ü]ljetek csak *ide mellém*”. Az előbb *cselekményt* említettem, minthogy a hat versszak hangsúlyozottan egy várakozásnak – persze eseményekben nem túl gazdag – folyamatát játszatja le a szemlélő előtt. Csakhogy az olvasó a *várakozásra* is *várakozni* kénytelen: ötödfél sor telik el, s mint látjuk, nem épp rövid sorok, mire a „várok reátok” témajelölése, propozíciója elhangzik.

De mi történik addig magában a szövegben? A későbbi tárgyi, érzékleti „életszerűséggel” (netán életképiséggel) szöges ellentétben a vers indítása szigorúan mentális térben marad, a megszólaló szubjektivitás *önmagáról* beszél, külső gesztusok híján, mozdulatlanul – csupán egyetlen réteg, dimenzió dinamizálja a szöveget, mégpedig az időé. „Várnak reám”, „multak”, „most”: jövő, múlt, jelen idő villan föl egymás után, explicit módon bevezetve: „Ugy érzem, hogy mulik az idő...” Milyen lapos mondat ez, különösen verskezdésben, még különösebben József Attilánál! Az „ugy érzem” további mellékmondatai, a bonyolultabb öröm, az „egyszerűbb, / de nem disztelenebb szomorúság” említése már jelzők és jelzett szavak nehezebben békíthető jelentésimpulzusaival lep meg. Ezek az immár szokatlan s végső fokon talán egyfajta elégikus hangnemet próbálgató névszói szerkezetek mintha el is homályosítanak az *itt még* kiürült metaforaként, pusztá frazémának ható igei állítmányt: „várnak reám”; pedig hiszen a „várni”, a „várás” lesz a vers főtémája, csak immár nem a *szubjektumra* fog várni valami-valaki, hanem ő maga *vár* majd. – József Attilának ebben a versében is szerephez jut az önidézés, a képek, motívumok versindividuumok közötti mozgatása. „[A] multak... lágy s erős szövedéke most kiterült / előttem”: ez a részlet szinte minden szavá-

val – legfőképp a „szövedék”-kel – egymás után juttatja eszünkbe a kései kor-szak nagy verseit. „Kibomlik végül minden szövevény” – most csupán ezt az egyetlen sort emelem ki, az *Emberek* című szonett egyik sorát, amely vers még más rokon motívumokkal is szolgál majd. Szabolcsi Miklós okkal-joggal vonatkoztatja a „multak” „kiterült szövedékét” a pszichoanalízisben feltáru-ló múltra, ám e múlt ezúttal nem tematizálódik, sem egyetlen képben, sem részletek sokaságában nem tárulkozik fel, semmiféle oknyomozásban nem vesz részt. Hamar elérkezik a pillanat, amelyben – a figyelem tárgyaként – vi-szonylagossá, megkülönböztethetetlené is válik: lásd a 2. strófát: „(multba? jövőbe? nem tudom)”.

A vers többek között azért is egyedülálló József Attilánál, mert helyszíne, al-kalma, tere, ideje a leírás tárgyává egy kávéház belsejét teszi meg, ráadásul – legalábbis szerintem – különösebb metaforizáló-szimbolizáló gesztusok nél-kül, mondhatni, anekdotikus csupasztsággal: „míg vöröshaju jellemzésnek kártyákat osztanak felettem...”. A „sanda jelen gyanus jelenései közt” be-vezető összegzésével ezek a „jellemzetes” szavakkal elkapott pillanatképek mintha Kosztolányit idéznék – más kávéházjáró költők s epikusok mellett.

Utaltam rá, hogy ennek a lírai cselekménynek a *várakozás* az alapja és tar-talma. A tétlen várast azonban *eleinte* nagyon is aktív figyelem hatja át: „fi-gyelve”, „vizsgán”, „figyelemben...” Azután nincs tovább. A vers 11., majd 13. sora újból az „érzem” főmondat alá rendel ötletet, vélelmet, benyomást. A pár megjelenése (az 5. szakaszban) végleg kioltja a figyelem addigi intenzitását.

A harmadik kulcsszó alighanem a félálom – 9. sor: „félálomszerű figyelem-ben”; 23. sor: „ez a félálom visszahuzódik szívembe...”. Ezt az álomszerűsé-get én azonban nem a bizonytalanság, a ködösség, a véletlenszerű fantázia állapotának tartom: a „félálomszerű figyelem” szókapcsolat ugyan akár oxi-moronként is olvasható, vélhetőleg mégis a jelzett szón marad a hangsúly: a *félálomszerű* figyelem eszerint még intenzívebb, mint az *éber* figyelem. Szür-realista álomtechnikának tehát nyoma sincs.

Épphogy nagyon is részletesen kidolgozott etológiai hasonlat világít rá a beszélő állapotára: „vizsgán, mint kutya, ki bár szemmel tartja” stb. A kutya-gazda figuráció két sor erejéig eltűnik, de a 11.-ben annál esszenciálisabban foglalja el a központi helyet: „ti vagytok a gazdám, mert egyetlenegy vagytok ti ketten”. A jellemzés (no meg a vele járó önmeghatározás) legalábbis zavar-ba ejtő. Ha ismét az *Emberek*-szonetre pillantunk vissza, ott – sokkal implici-tebb formában – fonetikai hasonlóságok, konzonanciák idegenítik el tőlünk a „gazdá”-t: „gazda... igazgat... gazdag... falazunk a gaznak”. Mindezeknél persze ismerősebbek a kései vers, a [*Már régesrég...*] sorai: „Gondos gazdáim nincsenek, / nem les a parancsomra féreg.” Ez utóbbi állapot jól kivehetően a magára maradt, de öntörvényű létezés jellemzője. Ha pedig visszatekintünk arra a (befejezetlen?) versre, amely az autonóm magánbeszéd, a belső mo-nológ szabadasszociációs módszerét legnyíltabban alkalmazza, arra, amelyik

az „[Ez éles, tiszta szürkület...]" szavakkal kezdődik, ott a lehető legáldatlanabb viszonyt találjuk: „...Válaszolna erre ösztönöm, / de mint az eb, melyet gazdája megszidott / s kedvetlenül borong a rideg udvaron / s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél, / olyan most ő...” – Igaz: mindezek a hivatkozások az életmű kontextusába állítva döntenek egy *itt* talán bonyolultabb dilemmáról. Mégis, sugallataik talán itt is érezhetők.

A kutya, „...bár szemmel tartja a gyanusan nyüzsgő világot / félig ügyel csak, mert másfelől gazdáját várja jelenni a néma uton – ...”. A hasonlat tökéletesen alkalmazható a helyzetre, a következőképpen: ugyanígy a lírai én is a gyanús (már itt is gyanús) nyüzsgésben „várja jelenni” a gazdát, azaz a baráti házaspárt. Igen ám, csakhogy a hasonlított szellemibb (és idegenebb) arcot ölt. Nem nyüzsgésre és szeretve várt gazdára-barátokra, hanem „kifelé mult-ra-jövőre, befelé rátok, kis asszony s te kedves barát...” Új kettősség képződik, elég furcsa térbeliséggel: a (saját) „mult-ra-jövőre” figyelés *kifelé*, a házaspárra várakozás *befelé* irányul.

A „kis asszony” s a „te kedves barát” megszólítás banalitásában bizony ironikusnak látszik, s ez az irónia fokozódik a 11. sor alázatós, lapos, elrajzolt meghatározásával: „érezem, hogy ti vagytok a gazdám”, helyesebben inkább azzal, hogy egy szövevényes, a nagy gondolati versekre emlékeztető, afféle intellektualizált látomás követi, bonyolult mondatszerkesztéssel, ráadásul *magyarázatként* zárójelbe téve.

A „ti vagytok a gazdám” személyazonosságbeli kétértelműsége azután megokolást nyer: „mert egyetlenegy vagytok ti ketten...” Ebben az egyesítésben, majd az ötödik strófa szinte szakralizáló nagybetűhasználatában („nem tudva, hogy ti vagytok Az, ki eligazítja stb.”) beteljesedik az ifjú párt is érintő egyéniségfosztó folyamat. A kettős-egy személy absztrahálódását (esetleg feloldását) jelzi, illetve e folyamat következménye a megjelenítés tökéletesen aszexuális jellege. Életrajzi ismeret: Barta Istvánról és feleségéről van szó – de az előbbivel fenntartott barátság vitázó-vibráló feszültsége s a költőnek az ún. „Rapaport-levél” egy mondatából kiderülő, az asszony iránti vonzódása egy csöppet sem érződik a mintegy sterilizált megjelenítésben. Ezt a *képtelenítő* folyamatot tetőzi be az utolsó előtti szakasz különös leleményű, dinamikus-cselekvő metaforalánca a képekről, színekről és tubusokról. E sorozat jelentőségét növeli az, hogy merőben idegen a vers képanyagától, „kilóg” belőle – és természetesen az, hogy időviszonyainak tisztázatlansága, lezáratlansága miatt („ki eligazítja / az üres keretekben a képeket... *alig* hogy élnek, máris tubusaikba / surrannának vissza...”), végül: „a nem-lett multba az ősi anyag”) felszámolja azt a türelmes linearitást, amelyet a várakozás állapotának jelzései mindmostanáig oly biztosan fenntartottak.

Az utolsó szakasz első két sora minden eddiginél rajzosabban, konkrétan vázol fel egy reális, interaktív helyzetet („Üljetek csak ide mellém, / viduljunk...” stb.), az utolsó felszólításban azonban a racionalizáló-logizá-

ló tudat ismét túlteljesíti az intimnek megrajzolt jelenetet („vonjunk határokat ... stb.”).

A vers kulcsa, illetőleg labirintusbejárata az utolsó két sor. Még új mondatot sem kezd – az egész költemény mindössze három nagymondat –; elején az „ez a féltálmom” szószerkezetben talán egy pillanatra meglep a közelre mutató „ez” használata, hiszen a féltálmomról már „régóta” nem esett szó. És következik a verszáró hasonlat. Mielőtt erről ejtenék még egy-két szót, röviden kitérek a vers dramaturgiájára.

Az eddigi kommentárokból kitűnhetett, hogy a verset olyan magánbeszédnek tartom, melynek célja tulajdonképpen egy pozitív drámai szembesítés – az ifjú párral való találkozás –, ám a rendre fel-felbukkanó ironia (mégpedig egy József Attilánál szokatlan típus, a kissé talán narratív-epikus színezetű ironia) felbontja mind az ének, mind a társaknak az azonosságát – nem beszélve a „nyüzsgő” környezetről. A szubjektum múltra és jövőre oszlik (*nem is tudja* – lásd a 6. sort), kint és bent fölcserélődik, az érkező pár egyé válik (de minden nászénekszerű ünneplés nélkül), végül pedig olyan képzetek veszik át az uralmat, amelyek radikálisan kifelé vezetnek az *együttlétből*. A festmény nyersanyaga már föllázadt eredménye ellen, és felbontotta, megszüntette a műalkotást; végül pedig az állítólag már elhagyott féltálmom új képet formál, amely maradandóbbnak ígérkezik.

Csakhogy ha jobban megnézzük, a két záró sor kilépés magából a versből is, de önmagát is felszámolja. „[M]áris úgy rémlik, mint az a gyarmat, / melyet nem láttam...” Itt tehát a tubusokba visszasurrant festékek nélkül formál képet a költő: a nem látottból, nem láthatóból. Még hozzá szelíd, eufonikus, „lány” képet, képzeleti látványt, amely egy kissé valóban szürrealista módra zárja a költeményt. A „kenyérfa” indiai-maláj egzotikuma, trópusi tája és jelentéktelen-jelentős „megingása” ugyanis teljes kitérüléssel, váratlanul, előreláthatatlanul végez be egy lezáratlan verset. – Bizonyos avantgárd emlékyomokat őriz a verselés is: a kései József Attilára jellemző telt, harmonikus rímelés hol elrejtőzik, hol előtérbe nyomul: szabad verset olvasunk, de ez a szabad vers mégiscsak strofikus, keresztrímes – és mindvégig emelkedett tónusú marad. Szövege sajátos belső monológ, Dorrit Cohn kifejezésével: „autonóm magánbeszéd” – megszólítottja látszólagos, formáló alanya időpillanatokban és képsorozatokban tagolódik szét. A beszéd önmagáról s önmagának szól, a személy, a lírai alany legfőljebb *maga elé* beszél – mígnem átadja a szót (a némaságot) a már a szívbe visszahúzódot, igazi és termékeny képzeletű féltálmomnak.